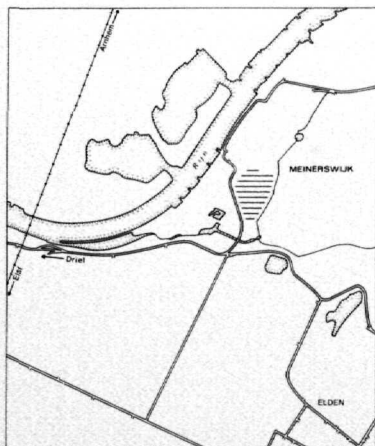

Arnhem - Meinerswijk: een nieuw castellum aan de Rijn

W. J. H. Willems

In tegenstelling tot de situatie in westelijk Nederland was tot voor kort eigenlijk niets met zekerheid bekend omtrent de Romeinse rijksgrens, de *limes*, in het oosten van ons land. Van Valkenburg Z.H. tot en met Vechten kenden we een vrijwel aaneengesloten reeks castella langs de Oude en Kromme Rijn. Op het aansluitende traject langs de Rijn daarentegen kon pas bij Altkalkar in Duitsland opnieuw een fort precies worden gelocaliseerd¹. Daartussen liggen wel een aantal plaatsen in de omgeving waarvan vrijwel zeker een castellum gelegen heeft, maar men moest aannemen dat de forten zelf door de werking van de rivier waren opgeruimd. Door de verrassende — maar niet toevallige — ontdekking van een castellum in de polder Meinerswijk tegenover Arnhem (afb. 1) in sep-

1. Situering van het castellumterrein.

tember 1979, is in deze situatie verandering gekomen.

Achtergrond van het onderzoek

Dat de ontdekking niet toevallig kan worden genoemd, behoeft wel enige toelichting. Al sinds enkele jaren werkt een team archeologen van de ROB samen aan een project dat tot doel heeft meer te weten te komen over de bewoning in het oostelijke rivierengebied in de Romeinse tijd. Bij dit onderzoek gaat het niet alleen om de overblijfselen van militaire activiteiten, maar ook om die van de burgerlijke bewoning in al zijn facetten. Door grootscheepse opgravingen met name buiten de militaire kampementen in Nijmegen, de hoofdstad van het gebied in de Romeinse tijd, probeert dr. J. H. F. Bloemers meer inzicht te krijgen in de structuur van de bewoning aldaar. Drs. R. S. Hulst doet opgravingen in verschillende nederzettingen in de omgeving, bijv. te Heteren, Ewijk en Druten. Schrijver dezes houdt zich bezig met de inventarisatie en interpretatie van alle vindplaatsen². In combinatie met resultaten van bijv. bodemkundig en biologisch onderzoek kan zo uiteindelijk een beter antwoord gegeven worden op vragen

naar economische en sociale structuur en ontwikkeling die in het moderne archeologische onderzoek zo'n belangrijke rol zijn gaan spelen.

Bij het opsporen van plaatsen waar in de Romeinse tijd menselijke activiteit is geweest, is onder meer een begin gemaakt met een zogenaamde *Landesaufnahme*, in samenwerking met de afdeling Nijmegen e.o. van de AWN³. Daarnaast is gebruik gemaakt van de vele gedetailleerde bodemkarteringen in het rivierengebied.

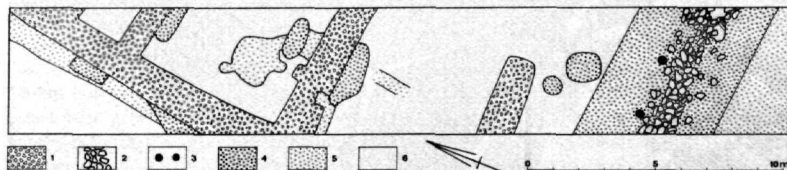
Reeds lang is bekend dat in rivierklei op plaatsen waar in het verleden gewoond is, de bodem zeer veel fosfaat bevat. Deze plekken zijn bodemkundig zeer karakteristiek en worden op kaarten veelal apart aangegeven. Veel van deze *oude grondonden* zijn in het verleden reeds archeologisch onderzocht⁴, maar meer gedetailleerde bodemkarteringen uit later tijd hebben weer nieuwe voorbeelden opgeleverd. Een daarvan (Zegers 1958) was de bron die in 1979 leidde tot de ontdekking van het castellum. Bij een verkenning van het in de uiterwaarden gelegen terrein werd in molshopen zoveel bijzonder materiaal gevonden dat een proefonderzoek gewenst was.

2. *Overzicht van het noordelijke deel van de proefsleuf op circa 30 cm beneden maaiveld. Links de uitbraak sleuven van de muren van een groot gebouw met ten zuiden daarvan een muur met doorgang. Rechts de noordelijke gracht van periode 5 met daarin een constructie van tufsteenblokken gesteund door zware palen aan de noordzijde. Verder zuidelijk waren op dit vlak geen grondsporen waarneembaar. 1 uitbraak sleuf, 2 tufsteen, 3 palen, 4 grondsporen met zwarte vulling en veel puin, 5 grondsporen met lichtere vulling, 6 opboggingslaag over voorafgaande periode.*

De opgraving

Dit onderzoek was uiteraard van beperkte omvang. In eerste instantie is een vlak van 5 x 40 m gemaakt, waarvan uiteindelijk slechts 20 meter kon worden afgewerkt wegens de diepe en ingewikkelde stratigrafie.

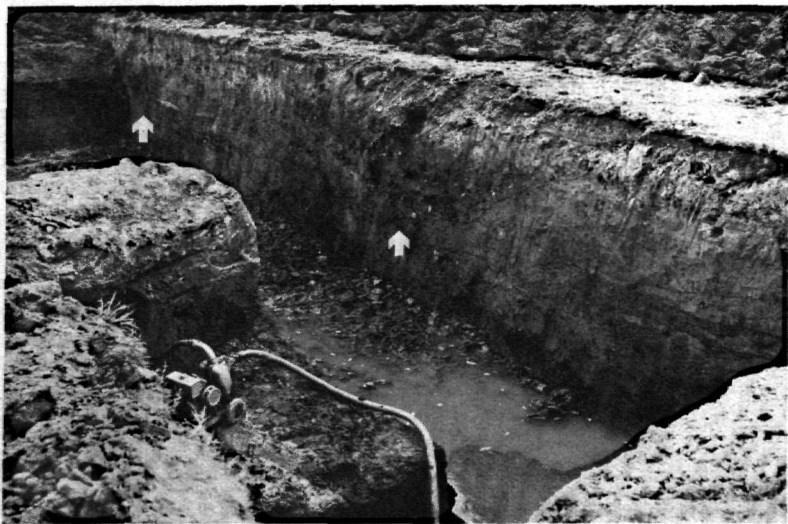
De plaats van deze proefsleuf bleek wel zeer goed gekozen. In het niet afgewerkte noordelijke deel van de ongeveer noord-

zuid gelegen sleuf bevinden zich de fundamente van een groot stenen gebouw (afb. 2). Deze liggen vrijwel direct onder het maaiveld en zijn erg degelijk geconstrueerd. De buitenmuren zijn circa 1.40 m breed, een binnenmuur bijna 1 m. Een doorsnede over deze muur heeft een 90 cm diep spoor van het uitgebroken stenen fundament opgeleverd, waaronder een 45 cm dik bed van zware brokken grauwaske nog bewaard is gebleven. Deze rusten op hun beurt weer op een rij van dicht opeenvolgende ingeheide houten palen. Door het natte milieu ter plaatse zijn deze perfect geconserveerd.

Over de functie van dit gebouw valt vooralsnog niets met zekerheid te zeggen. Ten zuiden ervan ligt nog een 1.40 m brede

3. *Het oost-profiel (hoogte op de foto circa 2.75 m) waarin de twee grachten van periode 5 zichtbaar zijn (zie pijlen). De overige grachten, die een minder zwarte vulling hebben, zijn niet te zien. Achter de waterpomp is nog een deel blijven staan van de constructie in de noordelijke gracht.*

muur, die precies in het midden van de proefsleuf ophoudt. Aangezien zich daarachter, in het later verdiepte deel van de sleuf, de grachtengordel van het castellum bevindt, kan deze muur een walmuur zijn geweest. In dat geval hebben we misschien te maken met een doorgang voor een riool of iets dergelijks⁵, een echte poort zal het wel niet geweest zijn. Over de structuur van het castellum valt voorlopig dus nog niet zoveel te zeggen⁶, over de geschiedenis ervan des te meer.

In het zuidelijke deel van de proefsleuf bevinden zich verschillende grachten en greppels in een minimaal 3 m dik pakket van stratigrafisch te onderscheiden lagen (afb. 3). Wegens toenemende wateroverlast kon niet dieper worden gegraven, zodat het totale pakket misschien nog wel dikker is. Aan de hand van de talrijke vondsten uit deze lagen is vastgesteld dat de Romeinse aanwezigheid in Meinerswijk zeker vier eeuwen heeft geduurd. Evenals bij de meeste Romeinse forten elders is er dan ook sprake van verschillende, vermoede-

delijk over elkaar heen gebouwde castella. In Meinerswijk kunnen dat er 6 zijn geweest

Periodisering

In de onderste lagen bevindt zich aardewerk uit het begin van de 1ste eeuw na Chr. Naast verschillende fragmenten Arretijnse terra sigillata (onder meer borden Haltern 2) en zogenaamde Belgische waar (gordelbekers Holwerda 1941, Pl. I en II en kurkurnen) is een groot aantal kruiken gevonden. Vertegenwoordigd zijn de typen Haltern 47, Hofheim 50 en Stuart 131, waaronder ook de vroege variant met 3-delige oren (Stuart 1976, 56-57). Gezien deze combinatie van Augusteïsche en Tiberisch-Claudische aardewerkvormen zal deze eerste periode daarom tussen 9 en 40 na Chr. moeten worden gedateerd⁷.

Grondsporen uit periode 1 zijn bijna alle door latere verstoringen verdwenen. Slechts een klein stukje van het oorspronkelijke, met grind verharde oppervlak was nog te zien. Helemaal aan de onderzijde van het profiel, op 2.80 m beneden het maaiveld, konden nog juist twee insnijdingen worden waargenomen. De bodem van de proefsleuf was toen echter zo onbegaanbaar geworden dat niet meer kon worden vastgesteld of dit de bovenzijde van een dubbele grachtengordel betrof.

Voor de grondsporen uit periode 2 geldt ongeveer hetzelfde. Ook daarvan is door latere verstoringen weinig overgelaten. De intact gebleven grondlagen bevatten materiaal uit de tijd van de keizers Claudius en Nero, onder meer vroege Zuidgallische sigillata (Drag. 15/17, 24/25 en 29), kruikhalzen (Hofheim 50 en 51), een wrijfschaal (Hofheim 79) en ruwwandige bekertjes (Stuart 204). In de laatste aan deze periode toegeschreven laag is zeer veel houtskool aanwezig.

Uit periode 3 blijkt voor het eerst een gracht bewaard te zijn gebleven met daarnaast een grindbaan (weg?). Het daterende materiaal is Flavisch of stamt uit het begin van de 2de eeuw. Daaronder be-

vinden zich verschillende stukken van het zogenaamde fijn Nijmeegse aardewerk, dat in de tijd van het 10de legioen (circa 71-104) in de militaire pottenbakkerij op de Holdeurn bij Nijmegen werd gemaakt. Verder komen onder andere voor de sigillata-typen Drag. 18 en 30, maar ook Drag. 33 en een Oostgallische (La Madeleine) kom Drag. 37. Ook het voor deze periode karakteristieke ruwwandige aardewerk (Stuart 213a, 214b, 215 en uiteraard 201 en 210) is ruim vertegenwoordigd. Voor het eerst verschijnen fragmenten bouwpuin, zoals tufsteen, cement en tegulae.

Periode 4 wordt gerepresenteerd door een gracht en enkele greppels. Het daterende materiaal is 2de- en begin 3de-eeuws. Naast versierde sigillata uit La Madeleine en Lavoye en borden Drag. 31 zijn ook latere typen, zoals Drag. 32, 38 en 45 aanwezig. Bij het ruwwandige aardewerk verschijnen de vormen Niederbieber 89, 104 en 112. Een dakpanstempel van de Exeritus Germanicus Inferior (het Nedergermaanse leger) dat van na circa 175 dateert⁸ past goed in dit gezelschap.

Vermoedelijk horen de hierboven beschreven steenbouwfundamenten bij periode 5, evenals twee brede en diepe grachten (de noordelijke is aangegeven op afb. 2), gevuld met grote hoeveelheden aardewerk.

Onder de sigillata zijn vermeldenswaard een compleet te reconstrueren kom van de laat-Rheinzabernse pottenbakker Helenius en talrijke fragmenten van wrijfschalen.

Verder zijn de governiste bekers Niederbieber 32c en d ruim vertegenwoordigd, evenals dakpanstempels EX(eritus) GER(manicus) INF(erior). Voor de datering van veel belang is een (retrograde) stempel LEG(io) I M(inervia) ANT(onia) ⁹. Gezien de bijnaam Antoniniana dateert dit stempel uit de jaren 212-222.

In dezelfde gracht is ook een groot rechthoekig blok tufsteen gevonden waarop een inscriptie LEG(io) I M(inervia) P(ia) F(idelis) is aangebracht (afb. 4). Deze zal oorspronkelijk in een muur zijn gemet-

4. Inscriptie *LEG(io) I M(inervia) P(ia) F(idelis)* uit de zuidelijke gracht van periode 5. Het blok tufsteen is 57 cm lang en 14 cm hoog. De breedte bedraagt 26 cm.

seld ter herdenking van bouwactiviteiten van een afdeling van het 1ste legioen.

Ook na het einde van periode 5, dat wel zo ongeveer rond 260 zal vallen, is de geschiedenis van het Meinerswijkse castellum nog niet ten einde. In de noordelijke gracht van periode 5 bevindt zich een grote hoeveelheid — deels aan elkaar gemetselde — blokken tufsteen (afb. 2).

Dit materiaal is afkomstig van het (geheel?) in steen gebouwde castellum uit deze periode, waarvan de muren omgevalen of -getrokken zijn. De wijze waarop het materiaal in de gracht lag doet echter een opzettelijke constructie vermoeden, geen toevallige gebeurtenis. Het puin lag dicht bijeen, niet over de hele breedte van de gracht verspreid en de zwaarste blokken lagen onderop. Bovendien waren aan de noordzijde ter ondersteuning zware palen geplaatst.

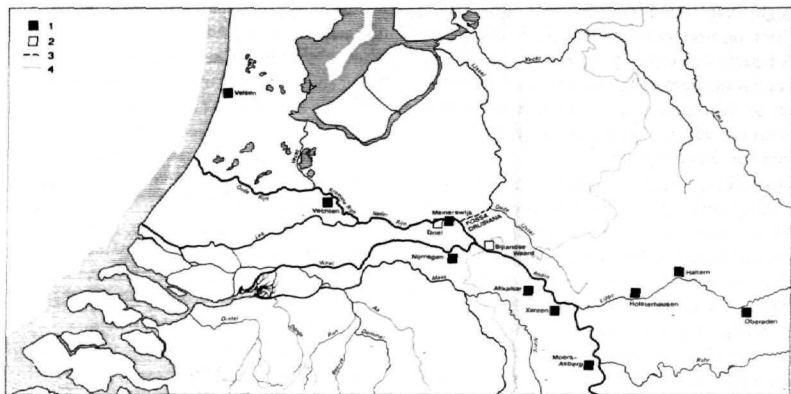
In deze constructie werd een groot stuk van een 4de-eeuwse kookpot (Alzei 27) gevonden, en in de bovengrond ten noorden ervan een 20-tal 4de/5de-eeuwse en ook Merovingische aardewerkfragmenten. De constructie is dan ook geïnterpreteerd als een soort keermuur, die in de 4de eeuw met secundair gebruikt materiaal is aangelegd om het wat hoger gelegen ter-

rein ten noorden ervan (tegen het water?) te beschermen.

Uiteraard draagt de periodisering zoals hier weergegeven een voorlopig karakter. Alleen een grootscheeps onderzoek kan ons echt gedetailleerde gegevens leveren over alle aspecten van de opeenvolgende castella. Uit wat we nu weten kan echter al een aantal bijzonder belangrijke conclusies worden getrokken. Deze betreffen de vroeg-, midden- en laat-Romeinse militaire aanwezigheid in Nederland.

De vroeg-Romeinse tijd

Gezien de datering van de 1ste periode staat vast dat het castellum een rol heeft gespeeld bij de veroveringstochten ten noorden van de Rijn onder Augustus en Tiberius¹⁰. Omdat het zeer vroege aardewerk uit het begin van de regering van keizer Augustus ontbreekt, kunnen we daarbij voorlopig¹¹ niet denken aan de veldtocht van Drusus, die in 12 v. Chr. begon, en ook niet aan die van zijn broer Tiberius in 4/5 na Chr. Wél aannemelijk is een verband met de campagne van Drusus' zoon Germanicus in 15-16 na Chr. Van hem wordt door Tacitus (*Annales* II, 6) verteld dat hij op de *Insula Batavorum* een vloot heeft samengetrokken om van daar uit zijn veldtocht te beginnen. Meinerswijk is hiermee, naast Nijmegen, Vechten en Velsen de vierde vroeg-Romeinse versterking die in Midden-Neder-

5. Vroeg-Romeinse versterkingen. 1 legerkamp, 2 vermoedelijk kamp, 3 kanaal, 4 landsgrens.

land is teruggevonden (afb. 5). In het oostelijk rivierengebied zijn overigens nóg twee plaatsen waar dergelijke kampementen kunnen worden vermoed. Het eerste is eveneens door de inventarisatiewerkzaamheden in dit gebied ontdekt en ligt ten westen van Meinerswijk in het dorpje Driel. Een terrein aldaar heeft bij toevallige kleine ontsluitingen al zoveel Augusteisch-Tiberisch aardewerk opgeleverd¹² dat hier vrijwel zeker aan een militaire occupatie moet worden gedacht.

Het tweede is al langer bekend en ligt bij Herwen in de Bijlandse Waard. Een vroege datering van dit vermoedelijke castellum is echter uiterst twijfelachtig, daar zich onder de vele opgebaggerde vondsten geen materiaal van voor 70 bevindt. De enige belangrijke uitzondering is een grafsteen van een soldaat, die vóór het midden van de 1ste eeuw wordt gedateerd. Vanwege de aanduiding op deze steen dat de overledene *Carvio ad molem*, te Carvium bij de dam of dijk, begraven lag, is over deze steen al veel te doen geweest¹³. In deze dam ziet men namelijk een van de twee waterwerken, een dam en een kanaal, die Drusus blijkens de klassieke bronnen (Tacitus, *Annales* II, 8, Suetonius, Clau-

dius I, 2) heeft laten aanleggen, vermoedelijk om een betere vaarweg voor troepenverplaatsingen te krijgen.

In de Bijland bevindt zich, onder de waterspiegel, een stenen „dam”. Deze kan echter nooit de dam van Drusus zijn omdat Romeins steenbouwwuik, en dan nog in zulke hoeveelheden, in 12 v. Chr. onvoorstelbaar is. Waarschijnlijk zijn het de resten van een fase van het (rond 70 aangelegde?) castellum Carvium, die later door de werking van de meanderende rivier op de huidige diepte terecht zijn gekomen.

Het blijft echter waarschijnlijk dat de dam van Drusus wél in de nabijheid gelegen moet hebben. De functie ervan was vermoedelijk het leiden van minder water naar de Waal en meer naar de Rijn, waardoor hij op de splitsing van beide rivieren gelegen moet hebben. En er zijn geen redenen om aan te nemen dat deze splitsing niet dicht in de buurt heeft gelegen. Een vroeg-Romeins militair steunpunt in de onmiddellijke omgeving blijft daardoor alleszins aannemelijk.

In tegenstelling tot de vrij algemeen aangevaarde situering van de dam, zijn in de literatuur de meningen over de localisering van het kanaal verdeeld. Volgens sommigen moet men dit zoeken bij de Utrechtse Vecht, terwijl anderen meer zien in het

begin van de IJssel bij Westervoort¹⁴. Door de voorstanders van de Vecht is onder meer gewezen op de aanwezigheid van het vroeg-Romeinse castellum bij Vechten en op bodemkundige bezwaren tegen een ontstaan van de IJssel bij Westervoort tijdens de Romeinse tijd¹⁵.

Door de ontdekking van het castellum in Meinerswijk, dicht bij het begin van de IJssel, moet in deze opvatting wel wat verandering komen. Indien men in 12 v. Chr. de oeverwal van de Rijn doorgraven heeft zodat de IJssel als Rijntak ging functioneren, dan wordt de situering van het castellum begrijpelijk. Het is dan, net als vele andere, gelegen op de plaats waar een vaarroute het vrije Germanie in ging¹⁶. Een C¹⁴-datering van 2000 ± 65 BP (GrN-5491) van de top van een veenlaag direct onder de eerste afzettingen van de IJssel bij Lathum¹⁷ betekent een verdere ondersteuning van deze hypothese. Archeologische argumenten worden bovendien geleverd door de vondst van waarschijnlijk Romeinse visnetverzwaringen in een baggergat bij Lathum en de merkwaardige door Pleyte beschreven vondsten van de „Grote en kleine Durk“¹⁸.

De midden-Romeinse tijd

Of het castellum na zijn rol in de pogingen het vrije Germanië te veroveren continu bezet is gebleven is nog niet helemaal zeker. Gezien de doorlopende reeks daterende vondsten en de stratigrafie is het wel waarschijnlijk. Bovendien zal een versterking op zo'n strategisch punt steeds nodig geweest zijn: tot 47 na Chr., mede omdat de veroveringspolitiek nog niet was opgegeven en na dat jaar, omdat in opdracht van keizer Claudius langs de Rijn een vaste verdedigingslinie, de *limes*, werd aangelegd.

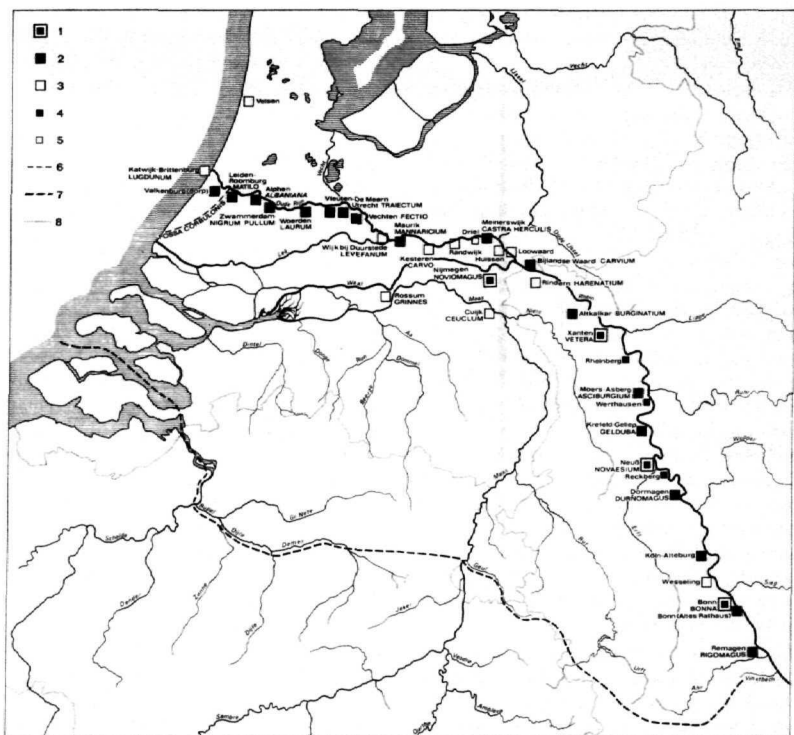
Of er in Meinerswijk toen een nieuw fort werd aangelegd of dat men volstond met verbeteringen aan de oorspronkelijke aanleg zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen. Pas na de jaren 69/70 na Chr. is

er zeker sprake van een nieuw castellum. Evenals in vele andere castella langs de Rijn is ook in Meinerswijk tussen de lagen voor en na 70 een brandlaag aangetroffen. Ook dit castellum zal de Bataafse opstand dus niet ongeschonden hebben overleefd. Bij de herbouw zal het fort wel weer grotendeels in hout zijn opgetrokken. Enkele fragmenten van tufsteen en tegels met aangehecht cement wijzen er echter op dat ook steenbouw voorkwam. Naar analogie van andere plaatsen kunnen we daarom denken aan een in hout gebouwd castellum met een stenen hoofdkwartier.

Zoals blijkt uit de periodisering heeft dit castellum enige tijd bestaan. Vermoedelijk in het tweede kwart van de 2de eeuw of nog iets eerder vindt er weer een verbouwing plaats. Waarschijnlijk was dat noodzakelijk door de natuurlijke omstandigheden ter plaatse. In de profielen van de opgravingsput was namelijk een natuurlijke geul te zien, die delen van het Flavische castellum heeft verspoeld. Het betreft hier een oude overloopgeul¹⁹, die bij hoge waterstand in de Rijn opnieuw is gaan functioneren.

Zo rond 200 na Chr., en waarschijnlijk in de jaren 212-222, werd het castellum opnieuw her- of verbouwd. Het dakpanstempel LEG I M ANT en de inscriptie LEG I M P F wijzen in deze richting. Voor het eerst hebben we daarmee een aanwijzing voor een militaire eenheid, in casu een afdeling van het 1ste legioen, die bij het castellum betrokken was. De hoofdmacht van dit legioen, dat overigens ook voor vele andere Nederlandse castella dakpannen heeft geleverd, was gelegerd in Bonn. Wanneer de versterking zijn — voorlopige — einde beleefde, kan nog niet precies worden bepaald. Voorlopig moeten we tevreden zijn met een datering na het midden van de 3de eeuw toen de forten langs de Rijn moesten worden opgegeven.

In de periode 47-± 260 hebben de opeenvolgende castella in Meinerswijk overigens beslist niet alleen gelegen. Moest Van Es in 1972 nog vrij somber zijn over de Be-

6. De Nedergermaanse limes. Naar Bogaers en Rüger 1974, Karte 2 en Haalebos 1977, Abb. 1, met aanvullingen. 1 castra (legioenskamp), 2 castellum, 3 vermoedelijk castellum, 4 klein castellum, 5 vermoedelijk klein castellum, 6 kanaal, 7 vermoedelijke grens van de provincie Germania Inferior, 8 landsgrens. Tijdelijke kampementen en zogenaamde „oefenkampen” zijn niet weergegeven.

tuwse limes²⁰, inmiddels zijn verschillende nieuwe gegevens beschikbaar. Het onderzoek van het vondstmateriaal in het oostelijke rivierengebied heeft een aantal plaatsen opgeleverd waar waarschijnlijk of met zekerheid militaire versterkingen (al dan niet in de vorm van castella) hebben gelegen. Afbeelding 6 kan dan ook gezien worden als een aanvulling op het over-

zicht van Bogaers en Rüger (1974, kaart 2) voor het stuk Limes tussen de waarschijnlijk castella te Kesteren (Carvo) en Herwen (Carvium).

Van oost naar west gaande komt na Herwen een versterking, gelegen in de Loowaard, blijkens vondsten uit een baggergat aan het Pannerdensch kanaal tegenover Huissen. Door amateur-archeologen is uit de opgebaggerde grond in de 70er jaren zoveel bijzonder materiaal geborgen, dat deze conclusie welhaast onontkoombaar is.

Men kan zich zelfs afvragen of het materiaal van het zeer dicht in de buurt gelegen Huissen, dat in secundaire context is aangetroffen, niet van deze plaats afkomstig is! Voorlopig blijft dit nog onduidelijk zo-

dat, na de Loowaard, Huissen als mogelijk en Meinerswijk als zeker castellum zijn aangegeven.

Weer verder naar het westen is Driel de volgende plaats waar een versterking vermoed kan worden. Over de vroege vondsten aldaar is hierboven al gesproken, maar ook in de midden-Romeinse tijd zullen er militairen gezeten hebben. De plaats ligt nog vrij dicht bij Meinerswijk en duidelijke aanwijzingen voor steenbouw ontbreken, zodat we in dit geval kunnen denken aan een in hout gebouwde wachttoren of aan een *Kleinkastell*, zoals ze in Duitsland wel voorkomen. De plek ligt dan ook zeer strategisch, op de plaats waar een oudere stroomrug het binnenland in loopt, richting Elst. Ter ondersteuning van het militaire karakter van de vindplaats kan bovendien gewezen worden op de vondst van talrijke — deels zeker militaire — voorwerpen bij het Drielsche Veer²¹. Verder is op slechts enkele honderden meters van de vermoedelijke versterking in een oude rivierbedding een kruik met militaire inscriptie gevonden²².

Na Driel is tot Kesteren geen vindplaats meer aan te wijzen waar een fort gelegen zou kunnen hebben. De afstand is echter zo groot dat dit er zeker moet zijn geweest, en wel in de buurt van het dorpje Randwijk. Dit omdat tegenover deze plaats twee brede beekdalen een gemakkelijke ontsluiting van de stuwwal bij Wageningen vormen, terwijl Randwijk zelf ligt op de plaats waar over een kilometers brede oude stroomrug in de Romeinse tijd — en al ver daarvoor — een belangrijke route naar het zuiden liep. Naar het noorden zet deze oeroude weg zich voort in de richting van Ede. Het is dus vrijwel onvoorstelbaar dat in de nabijheid van dit punt géén castellum gelegen heeft. Dat het nog niet is gevonden is te verklaren door de ter plaatse zeer dikke jongere oeverafzettingen van de Rijn en misschien ook doordat het, net zoals in de Bijlandse waard en de Loowaard, later is verspoeld. De enige vondst die er misschien mee in

verband kan worden gebracht is een(?) dakpan met stempel EX GER INF, in secundaire context gevonden op de Westberg te Wageningen aan de overzijde van de Rijn²³.

De laat-Romeinse tijd

Bij de beschrijving van de opgravingsresultaten zijn de vondsten uit de 4de eeuw en later al besproken. Voor het Nederlandse deel van de *limes* is hun aanwezigheid zeer verrassend en hun interpretatie als periode 6 van het castellum heeft dan ook vergaande consequenties. Met uitzondering van de omstreden periode 6 te Utrecht-*Traectum*²⁴ is tot nu toe nooit een laat-Romeinse bouwfasie in een castellum langs de Rijn aangewezen.

Hoewel nog niet onomstotelijk is bewezen dat het militairen waren die in de 4de eeuw in Meinerswijk verbleven is dat wel zeer waarschijnlijk. De hoeveelheid aardewerk in verhouding tot het opgegraven oppervlak is dan ook, vergeleken met andere castella, zeer groot²⁵. Bovendien kan zelfs in de kleine proefsleuf een constructie, de „keermuur”, worden aangewezen die ná het castellum van periode 5 is aangelegd. Het is moeilijk voorstelbaar dat dit allemaal — op een voor de 4de eeuw wel erg noordelijk punt — kon worden achtergelaten zonder directe militaire bemoeienis. In dat geval hadden ook veel omvangrijker opgravingen in andere castella wel meer laat-Romeins materiaal opgeleverd. Uitgaande van deze punten kunnen echter nog meer argumenten worden aangevoerd. Tegen het einde van de 4de eeuw beschreef de Romeinse geschiedschrijver Ammianus Marcellinus hoe in 359 na Chr. door Julianus, mederegent en later de opvolger van keizer Constantius II, een aantal plaatsen langs de Rijn opnieuw in gebruik werd genomen ter bescherming van graantransporten uit Engeland. De meest westelijke plaats die daarbij wordt genoemd is *Castra Herculis*, een vesting die ook op de Peutinger Kaart (afb. 7) vermeld staat. Dit *Castra Herculis* heeft men

is dat uiteraard nog steeds zo. Voor de 4de-eeuwse grens is de situatie nu echter precies omgekeerd: we hebben in Oost-Nederland tenminste enig houvast, terwijl we in het westen nog in volstrekte onzekerheid verkeren. Een grotere invloed van de Duinkerke II-transgressiefase van de zee in het westen zou daaraan wel eens mede debet kunnen zijn.

Noten

- 1 Of de ten westen daarvan gelegen 4de-eeuwse versterking Qualburg-*Quadriburgium* aan de Rijn lag is onzeker.
- 2 Dit onderzoek kan worden verricht dankzij een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). De aanvraag daartoe werd ingediend door mijn te vroeg gestorven leermeester prof. dr. W. Glasbergen en door prof. dr. W. A. van Es.
- 3 Zie bijv. het jaarverslag van de afdeling over 1979.
- 4 Zie Modderman 1955, waarin verdere literatuur.
- 5 Vergelijk Bogaers/Haalebos 1977, 82-83. De muur en het gebouw kunnen ook tot verschillende perioden behoren.
- 6 In de nabije toekomst zal worden geprobeerd met behulp van luchtfotografie en geo-electrische weerstandsmeting meer gegevens te krijgen.
- 7 Zie de opmerkingen van Stuart (1976, 15-16) over de tijd tussen Haltern en Hofheim. Ik dank dr. Stuart voor zijn hulp bij de determinatie.
- 8 Zie Haalebos 1977, 177-178. Het stempel is van het type Holwerda/Braat 1946, Pl. XXIX, 30.
- 9 Type Holwerda/Braat 1946, Pl. XXXIII, 2.
- 10 Zie Van Es 1972, 29-37 en 76-81.
- 11 Met name omdat bij de opgraving de ongeroerde grond niet werd bereikt blijft dit nog wel mogelijk.
- 12 Publicatie van deze vondsten zal ter zijner tijd plaatsvinden in het kader van de publicatie van de onderzoeksresultaten van het project oostelijk rivierengebied. Hetzelfde geldt voor andere hierna te noemen vondsten en vindplaatsen.
- 13 Zie Bogaers/Rüger 1974, 90-92, waarin verdere literatuur.
- 14 Vergelijk Bogaers/Rüger 1974, 64 en Teunissen 1975, noot 3. Voor oudere literatuur over beide standpunten zie bijv. Hettema 1951, hs. 6.

- 15 Pons 1953. Zie ook Ente 1973 en Borger 1977 (geeft verdere literatuur op p. 386, noot 29).
- 16 Gechter 1979, 114.
- 17 Lanting/Mook 1977, 171. Er is inmiddels een tweede datering van een monster uit de bovenkant van deze veenlaag dat wat verder van de IJssel vandaan is genomen. Deze kwam uit op 1720 ± 25 BP (GrN-7525), hetgeen een ondersteuning van de eerste datering betekent (Teunissen/Teunissen-van Oorschot 1980).
- 18 Pleyte 1887, 37-39. De vindplaats ligt dicht bij het verkeersplein Velperbroek. Overigens is onlangs door P. Harbers en J. P. Mulder van de STIBOKA, naar aanleiding van een door hen ontworpen indeling van rivierafzettingen, een nog oudere datering van de IJssel voorgesteld. Zij situeren de gracht van Drusus tussen Meinerswijk en Driel. Een summierere weergave van hun opvattingen is te vinden in Mulder, Salverda en Van den Hurk 1979, 23-30. In afwachting van een meer volledige publicatie (in voorbereiding) kan hierop nu niet nader worden ingegaan.
- 19 „Oud” omdat op dezelfde plaats ook in periode 2 verspoelingen hebben plaatsgevonden.
- 20 Van Es 1972, 85.
- 21 Holwerda 1931.
- 22 Bogaers 1966. Volgens prof. Bogaers moet de tekst gelezen worden als Sallios C(ai) turm(a) s(olvit) m(erito), en vertaald als Sallios(?), behorend tot de turma (kleine ruitereenheid) van Caius heeft [door deze kruit (met onbekende inhoud) aan de (onbekende) godheid te schenken zijn gelofte] ingelost, met reden.
- 23 Lonkhuyzen/Oosting 1938, xxviii.
- 24 Van Giffen 1944-8, 20-21, 34, 53 en Bogaers 1967, noot 37.
- 25 De circa 20 fragmenten stammen alle op één na uit de bovengrond, direct onder de (machinaal verwijderde!) graszoden, en ten noorden van de „keermuur”: een oppervlak van circa 5×20 m (zie afb. 2).
- 26 Bogaers 1968, 152-154.
- 27 Tegenwoordig wordt algemeen aangenomen dat de afstanden op de Tabula voor onze streken staan vermeld in leugae (2,22 km) en niet in milia passuum (1,48 km).
- 28 Zie Bogaers 1968, 156 ff en de daar geciteerde literatuur.
- 29 Van Es 1972, 101.
- 30 Bogaers/Rüger 1974, 73. Vergelijk ook de opmerking over Huissen en de Loowaard op p. 341.
- 31 Op korte afstand van het eerder genoemde terrein waar een vroeg- en midden-Romeinse versterking vermoed wordt. Een publicatie door schrijver dezes en de vinders, de heren H. A. en H. J. Gerritsen, is in voorbereiding.

- ³² Hoewel dit geen doorslaggevend argument kan zijn wegens mogelijke vergissingen van de auteurs. *Vergelijk* Bogaers 1968, 157.
- ³³ Onder andere in of rond de plaatsen Opheusden, Dodewaard, Hemmen, Zetten, Herveld, Andelst, Elst, Raayen, Ressen, Oosterhout, Eimeren, Bommel, Bergerden en Doornenburg zijn (soms meerdere) van dergelijke nederzettingen.
- ³⁴ Wynia 1979, 65.
- Literatuur*
- Alzei = W. Unverzagt, 1916. Die Keramik des Kastells Alzei. Frankfurt a.M. *Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik*, 2.
- Bogaers, J. E., 1966. Driel, gem. Heteren. *Nieuwsbulletin* KNOB, 100.
- Bogaers, J. E., 1967. Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda). *BROB* 17, 99-114.
- Bogaers, J. E., 1968. Castra Herculii. *BROB* 18, 151-162.
- Bogaers, J. E., J. K. Haalebos 1977. Opravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen II. *OMROL* 58, 73-157.
- Bogaers, J. E., C. B. Rüger 1974. Der niedergermanische Limes. Bonn.
- Borger, G. J., 1977. De ontwatering van het veen: een hoofdlijn in de historische nederzettingen van Nederland. *Geografisch Tijdschrift* 11, 377-387.
- Drag. = H. Dragendorff, 1895. Terra Sigillata. *Bonner Jahrbücher* 96/97, 18-155.
- Ente, P. J., 1973. De IJsseldelta. *Kamper Almanak* 1973, Kampen, 137-164.
- Es, W. A. van, 1972. De Romeinen in Nederland. Bussum.
- Gechter, M., 1979. Die Anfänge des Niedergermanischen Limes. *Bonner Jahrbücher* 179, 1-138.
- Giffen, A. E. van, 1944-8. Inheemse en Romeinse terpen; opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg (Z.H.) en Vechten. *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek*, 29-32, 1-66.
- Haalebos, J. K., 1977. Zwammerdam-Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes. Amsterdam. *Cingula* III.
- Haltern = S. Loeschke, 1909. Keramische Funde in Haltern. *Mitteilungen der Altetumskommission für Westfalen* 5, 101-322.
- Hettema, H., 1951. De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd. Den Haag.
- Hofheim = E. Ritterling, 1912. Das Frühromische Lager bei Hofheim im Taunus. *Annalen des Vereins für nassauische Altetumskunde* 40.
- Holwerda, J. H., 1931. Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth. *OMROL* 12, supplement, 1-26.
- Holwerda, J. H., 1941. De Belgische waar in Nijmegen. 's-Gravenhage.
- Holwerda, J. H., W. C. Braat, 1946. De Holdern bij Berg en Dal. *OMROL* 26, supplement.
- Lanting, J. N., W. G. Mook, 1977. The pre- and protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates. Groningen.
- Lonkhuyzen, J. P. van, W. A. J. Oosting, 1938. Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland. Achtste Jaarverslag. *Bijdragen en Mededeelingen Getre* 42, xviii-xxix.
- Modderman, P. J. R., 1955. De bewoonbaarheid van het rivierkleigebied in de loop der eeuwen. *TAG* 72, 30-38.
- Mulder, J. R., H. R. Salverda, J. A. van den Hurk, 1979. Ruilverkaveling Over-Betuwe-Oost. Bodemgesteldheid en bodemgeschiedheid. *Stiboka rapport nr. 1389*, Wageningen.
- Niederbieber = F. Oelmann, 1914. Die Keramik des Kastells Niederbieber. Frankfurt a.M. *Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik* 1.
- Pleyte, W., 1887. Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote: Gelderland, Leiden.
- Pons, L. J., 1953. Aantekeningen over het ontstaan van de bodem van de Liemers. *De Liemers. Gedenkboek dr. J. H. van Heek*, Didam, 18-42.
- Stuart = P. Stuart, 1962. Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen, Leiden. *OMROL* suppl. op XLIII.
- Stuart, P., 1976. Een Romeins grafveld uit de eerste eeuw te Nijmegen. *OMROL* 57, 1-148.
- Teunissen, D., 1975. De wordingsgeschiedenis van het natuurlijke landschap van de Duffelt. *Numaga* 22, 79-94.
- Teunissen, D., H. Teunissen-van Oorschot, 1980. Een palynologisch onderzoek aan een bodemprofiel in het Lathumse Broek. Rapport Afd. Biogeologie, Faculteit Wis- en Natuurkunde, Katholieke Universiteit, Nijmegen.
- Wynia, S. L., 1979. De Laat-Romeinse tijd (ca. 260/270-400), *Noviomagus. Op het spoor der Romeinen in Nijmegen*, Nijmegen, 64-68.
- Zegers, H. J. M., 1958. De bodemgesteldheid van de Over-Betuwe, Noordelijk deel. *Stiboka rapport nr. 484*, Wageningen.

Afkortingen

BROB = Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

KNOB = Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Archeologisch Nieuws.

OMROL = Oudheidkundige Medede(ce)lingen

uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

TAG = Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands(ch) Aardrijkskundig Genootschap.

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek,

Kleine Haag 2, 3811 HE Amersfoort

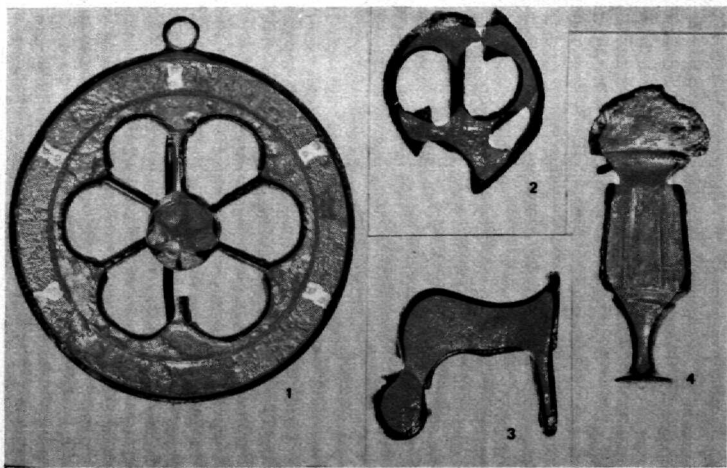
Postscriptum: Het Romeinse castellum in Driel

In het voorafgaande artikel over Meinerswijk is bij verschillende gelegenheden ter sprake gekomen dat vermoedelijk ook in Driel een Romeinse militaire versterking heeft gelegen. Het ging daarbij om twee terreinen: een met zowel vroeg- als midden-Romeins materiaal en een met vooral vondsten uit de laat-Romeinse tijd. Het militaire karakter van het laatste terrein staat overigens nog lang niet vast, hoewel de rijkdom en gevarieerdheid van het gevonden importmateriaal wel in die richting wijzen. Voor het eerste terrein daarentegen waren een aantal duidelijke aanwijzingen

(zie p. 339 en p. 342). Dank zij de oplettendheid van de AWNers H. A. en H. J. Gerritsen zijn er, nadat het artikel al geschreven was, een aantal nieuwe vondsten gedaan waardoor het bestaan van een castellum in Driel nu vrijwel zeker is.

Het was merkwaardig dat tot enkele maanden geleden nog niet of nauwelijks steenbouwpuin op het terrein was aange troffen. In eerste instantie is daarom gedacht aan een houten wachttoren of klein castellum. Tijdens graafwerkzaamheden bij de bouw van een kas op de vindplaats, die verder geheel uit weiland bestaat, is in deze situatie verandering gekomen. Nabij en in een door post-Romeinse rivierafzettingen overdekte venige laagte werd onder meer een grote hoeveelheid tufsteen gevon-

De fibulae uit Driel. Schaal 1:1.

den. Daaronder bevindt zich een compleet blok van ongeveer 63 x 63 cm en 24 cm hoog, met in het midden een conisch gat. Waarschijnlijk is dit een steen waarin de spijl van een van de vleugels van een poort draaide. Vergelijkbare stukken zijn bekend van het castellum Hesselbach (Batz 1973, Taf. 21, 1a/b en p. 110-111) en de castella aan de muur van Hadrianus in Engeland (Gillam/Mann 1970).

In de venige laag — vermoedelijk een deel van een oude restgeul — werd ook een viertal bijzondere fibulae aangetroffen¹ (zie afb.). Nr 1 is een radvormige schijf-fibula met een bijzonder rijke emailversiering, deels in millefiori-techniek. Dergelijke fibulae (Ettlinger 1973, type 45,4) stammen voornamelijk uit de tweede helft van de 2de eeuw. Dat geldt eveneens voor de volgende twee fibulae. Nr 2 is een „doorbroken” schijffibula met plastische „trompet-versiering” (Böhme 1972, type 46c; een identiek exemplaar uit Saalburg op Taf. 30, nr. 1150). Nr 3 is een kniefibula met spiraalhuls, trapeziumvormige, rond gebogen beugel en dwarsgeplaatste naaldhouder. Dergelijke fibulae (Böhme type 21b) komen vrijwel uitsluitend voor in de castella aan de „obergermanisch-rätische” limes, en zijn volgens Böhme (1972, 21-22) dan ook typische soldatenfibulae! Nr 4 is vermoedelijk een schijffibula met scharnier (Ettlinger 1973, type 42.3) die qua vorm ongeveer het midden houdt tussen bepaalde vormen van gemailleerde beugelfibulae (verg. Van Buchem 1941, Pl.14,16-24) en kniefibulae (verg. Van Buchem 1941, Pl.17,20-25). Overigens is het oppervlak van de beide laatste stukken voorzien van een dun laagje tin.

Tezamen met het oudere vondstmateriaal zijn nu van het terrein een paar honderd fragmenten van terra sigillata bekend, waaronder ook vroege vormen als Haltern 12 en 13. Dit is een hoeveelheid die in niet-militaire nederzettingen in de Betuwe nooit voorkomt. Ook het tufsteen materiaal (een Middeleeuwse datering daarvan

is volstrekt uitgesloten), de fibulae en alle in het artikel reeds genoemde aanwijzingen laten eigenlijk maar één conclusie toe: in Driel heeft vermoedelijk al in de vroege Romeinse tijd en zeker in de daarop volgende periode tot ± 270 na Chr. een Romeinse militaire versterking gelegen. In aansluiting op wat in het artikel al werd gezegd kunnen we nu dus het „gat” in de limes tussen Carvo-Kesteren en Carvium-Bijlandse Waard vullen met maar liefst vier nieuwe castella: waarschijnlijk een in de Loowaard, Castra Herculis in Meinerswijk, vrijwel zeker een in Driel en een volledig hypothetisch maar op andere gronden wel aannemelijk castellum in de buurt van Randwijk.

W. J. H. Willems

Literatuur

- Batz, D., 1973. Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Oderwaldlimes. Berlin. *Limesforschungen* 12.
- Böhme, A., 1972. Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch* 29.
- Buchem, H. J. H. van, 1941. De fibulae van Nijmegen, Nijmegen.
- Ettlinger, E., 1973. Die Römischen Fibeln in der Schweiz, Bern.
- Gillam, J. P., J. C. Mann, 1970. The Northern British Frontier from Antoninus Pius to Caracalla, *Archaeologia Aeliana*, 4th ser. 48, 1-44.

Noot

- ¹ Ik dank G. Rombout (restauratie) en L. Breijer (fotografie) voor hun hulp bij het snel verwerken van de vondsten.